

Стефка Петрова

АСИМЕТРИЯ В ОТРИЦАНИЕТО

Граматиките, от какъвто и вид да са – академични или популярни, многотомни или кратки, – съдържат два типа констатации: правила и изключения. Едва ли може да се посочи граматическо правило за жив език, което да няма изключение. Изключенията са резултат от минали развойни пътища (закони) или от съвременни тенденции. В кратките и научнопопулярните граматики те се посочват само като факт, след НО, а в научните академични и университетски граматики се обясняват, анализират, съпоставят... Без да отричаме необходимостта от такъв подход, тук ще се опитаме да поставим “изключенията от правилото” в системата на езика. Системата е съвкупност от регулярното, съответствието, и нерегулярното, несъответствието. Съответствието може да определим като симетрия (С), а несъответствието – като асиметрия (А). Най-общо под асиметрия разбираме несъответствие: несъответствие във формата – наличие на празни звена, липса на член от опозицията или наличие на още един член; несъответствие между форма и значение – изразяване на друго, нетипично, нехарактерно за формата значение или изразяване на значение, неизразено във формата. Асиметрия може да се търси в думата като част на речта¹ или в изречението като синтактична единица. Последните години се появиха изследвания на А в сложното изречение².

По своя характер изключенията от правилото³, определяни най-често като дефективност⁴, са всъщност проява на А. От тази позиция – като С/А – ще разгледаме отрицанието в българския език.

Отрицанието има сложен и многостранен характер. Към него имат отношение логиката, философията, психологията, психопатологията, лингвистиката. То изпълнява определена роля в квантификацията⁵ и в компаративните конструкции⁶. В българската езиковедска литература е било обект на по-големи и по-малки студии и статии, като е разглеждано главно от синтактична гледна точка⁷ и в съпоставителен аспект⁸. Отрицанието се явява бегло и в лексикологията, в реда на изброяване на начините за образуване на антоними⁹. В морфологията последователно се проследява само образуването на отрицателни форми при глаголните категории, свързани и с вида на глагола. От останалите части на речта отрицанието се явява само при отрицателните местоимения и местоименни наречия.

Какво е синтактичното правило? Отрицание в българския език се изразява с частицата *не* и с глагола *нямам/няма*. Отрицателните местоимения и наречия и отрицателните частици *ни* и *нито* сами не изразяват отрицание, а само го дублират. На синтактично равнище може да се отрече всяка част на изречението:

Децата не обичат наставления.

Не той ще оправи нещата.

Не за народа мислят управниците.

Той говори *не много правилно*.

Ще отидем, но *не тази седмица*.

Не тази химикалка искам. И т. н.

Много често частта на изречението, която се отрича като определен феномен, се утвърждава като друг, срв.:

Децата не обичат наставления, а подаръци.

Не той, а тя ще оправи нещата.

Не за народа, за себе си мислят управниците.

Той говори не много правилно, но разбираемо.

Ще отидем не тази седмица, а другата.

Не тази, другата химикалка искам.

На морфологично равнище частицата *не* не се държи толкова “праволинейно”. В едни случаи тя се свързва словообразователно с думата и се превръща в представка, в други – не се свързва. Ще проследим нейното “поведение” по части на речта върху ексцерпиран материал от три речника – Съвременен тълковен речник на българския език (СТР)¹⁰, Български тълковен речник (БТР)¹¹ и Правописен речник на съвременния български книжовен език (ПР)¹².

1. Глагол

Частичката *не* не се свързва с глагола в темпоралните му форми, с формите му за наклонение и с деепричастието. Всеки глагол може да се реализира в положителна и отрицателна форма като двойки: *чета – не чета*; *дойде – не дойде*; *влезли са – не са влезли*; *пиши – не пиши*; *бих отишъл – не бих отишъл*; *свирейки – не свирейки* и пр. Изключение прави само глаголет *имам*, чията отрицателна форма *не имам* чрез композит е образувала глагола *нямам*, т. е. налице е асиметрия:

имам – *

* – нямам

Частичката *не* се е сляла с още няколко глагола, които нямат положително съответствие: *негодувам*, *недоволствам*, *недоумявам*, *ненавиждам*, *неутрализирам*, *нехая* и др. В нашия корпус регистрирахме 14 глагола, като 9 от тях са със сложната представка *недо- /не-до- /*: *недоверявам*, *недовиждам*, *недооценявам*, *недочувам* и др. При глаголи с представка *не* е налице А при отрицанието:

*годувам	–	негодувам
*навиждам	–	ненавиждам
*утрализирам	–	неутрализирам
*хая	–	нехая
*маря	–	немаря и др.

При глаголите със сложната представка *не-до-* С и А се преплитат в зависимост от вида на глагола и наличието на възвратната частица *се*:

доверявам	—	недоверявам
доверя	—	*недоверя
доверявам се	—	*недоверявам се (не се доверявам)
доверя се	—	*недоверя се (не се доверя)
*довидя	—	недовидя
*довиждам	—	недовиждам и др.

При асиметричните *не-*глаголи С може да има при мотивиращи основи на тези глаголи. Напр.:

доволен	—	недоволен
доволство	—	недоволство
*доволствам	—	недоволствам

Асиметричността може да бъде в цялата словообразователна парадигма:

*навист	—	ненавист
*навиждам	—	ненавиждам
*навистник	—	ненавистник
*хая	—	нехая
*хайство	—	нехайство
*хайник	—	нехайник

Причастните форми на глагола се “държат” като прилагателни и ще бъдат разгледани заедно с тях.

2. Прилагателно име

Частичката-представка *не-* се свързва с прилагателните имена, за да изрази обратен на посочения или липсващ признак. А. П. Вашилевич отбелязва три значения на частичката *не* в тази позиция¹³. Казаното важи и за причастията, превърнали се или превръщащи се (благодарение на *не-*) в прилагателни. От гледна точка на С/А прилагателните имена може да се разделят на три групи.

а) Прилагателни, които не се свързват с частичката-представка *не-*. По отношението на отрицанието те са асиметрични. Напр.:

рядък	—	*нерядък
малък	—	*немалък
нисък	—	*ненисък
хубав	—	*нехубав
грозен	—	*негрозен и др.

Това са обикновено прилагателни, които образуват антонимични лексикални двойки, чрез които се изразяват противоположни признаци, което е едно от значенията на отрицателната частица *не*:

голям	—	малък
висок	—	нисък
хубав	—	грозен
млад	—	стар и др.

Правилото обаче не е общовалидно, срв.:

весел	—	невесел / весел — тъжен
смел	—	несмел / смел — страхлив

Освен това посочената А не е със стопроцентова валидност. В Правоговорния речник¹⁴ напр. са посочени думите *нѐмалък*, *нѐмалко* и *неря̀дък*, *неря̀дко*, чиято правилност според нас не е безспорна, особено на *нѐмалък*, *нѐмалко*. Решение може да се търси в евентуално психометрично изследване.

б) Прилагателни имена, които образуват симетрична двойка от две лексеми — с положително и отрицателно значение:

верен	—	неверен
внимателен	—	невнимателен
грамотен	—	неграмотен
законен	—	незаконен
нужен	—	ненужен
основателен	—	неоснователен
ловък	—	неловък
прав	—	неправ
пряк	—	непряк
трезв	—	нетрезв и др.

Тук спадат и много прилагателни, които по произход са причастия, предимно страдателни:

делим	—	неделим
доказан	—	недоказан

запомнен	—	незапомнен
знаен	—	незнаен
писан	—	неписан
изпят	—	неизпят
чут	—	нечут и др.

Свързвайки се с причастието, частицата-представка *не* го адективира, превръща го в прилагателно. Това важи особено за миналото свършено деятелно причастие. В подкрепа на това твърдение са следните факти. В СТР са посочени като прилагателни думите: *небивал, недорасъл, незрял, неулегнал*, по произход минали деятелни причастия. За *дорасъл, зрял* и *улегнал* е отбелязано към съответните глаголи, че са “минали причастия”. *Бивал* не фигурира нито като отделна лексема, нито в статията за глагола *бивам*. В БТР са посочени като прилагателни причастията *небивал, недорасъл, незрял, непривикнал, неулегнал, неял*. От “положителните” форми само *улегнал* се сочи като прилагателно в отделна речникова статия.

Подобни примери съществуват и при миналите страдателни причастия. Посочени като прилагателни с представка *не-*, те липсват като прилагателни без *не-*. Ще посочим няколко примера, без да се стремим към изчерпателност. В БТР — *недокоснат* (няма *докоснат*), *незасегнат* (няма *засегнат*), *неизречен* (няма *изречен*), *неоженен, неописан, несмущаван* и др. В СТР — *недоказан* (няма *доказан*), *недоносен* (няма *доносен*), *неканен* (няма *канен*), *неписан, несвързан, нереден* и др. Разбира се, в положителна форма думите съществуват като причастия.

Сегашните страдателни причастия се възприемат повече като прилагателни, което е изтъквано в редица публикации¹⁵. Нашият материал показва, че ситуацията при сегашните страдателни причастия (при *м-*думите) е подобна на ситуацията при миналите страдателни причастия, т. е. адективният им характер не е безспорен. Според нас те (или повечето от тях) пазят признаци и на причастия. Адективиране и при тях е налице предимно в отрицателна форма. Така от 20 случайно подбрани сегашни страдателни причастия на *-м*, посочени като прилагателни с представка *не-* в ексцерпираните речници, 7

са посочени и в положителна форма като прилагателни и в двата речника:

видим	—	невидим
допустим	—	недопустим
измерим	—	неизмерим
мислим	—	немислим
познаваем	—	непознаваем
поправим	—	непоправим
проницаем	—	непроницаем

Още 4 се срещат като симетрична двойка в БТР:

примирам	—	непримирам
склоняем	—	несклоняем
смилаем	—	несмилаем
изцерим	—	неизцерим

Останали те 9 споделят особеностите на миналите страдателни причастия, които се явяват асиметрични по отношение на отрицанието:

*узнаваем	—	неузнаваем
*изчерпаем	—	неизчерпаем
*удържим	—	неудържим
*рушим	—	нерушим
*изцелим	—	неизцелим
*вредим	—	невредим
*досегаем	—	недосегаем
*заличим	—	незаличим

Като причастия и те съществуват в положителна форма — в С с отрицателните.

От сегашните деятелни причастия имаме регистрирани само 3 — 2 в БТР — *неверующ* и *неръждяващ* — и едно в ПР — *неподходящ*. В БТР *неверующ* се определя като съществително, а *верующ* като прилагателно име. *Ръждяващ* липсва.

в) Прилагателни имена, които са само в отрицателна форма, т. е. асиметрични по отношение на отрицанието:

*брежен	—	небрежен
*внятен	—	невнятен

*връстен	—	невръстен
*марлив	—	немарлив
*обходим	—	необходим
*приязен	—	неприязен
*скончаем	—	нескончаем и др.

Според нашата извадка това са 78 прилагателни, 11,7%. Сред тях са и две чужди по произход — *негативен, неутрален*.

При много от тези прилагателни с представка *не-* съществуват положителни форми, но като причастия. За това вече стана дума. Затова — понеже са причастия — не са отбелязани в речниците. Ето още примери:

*покътнат	—	непокътнат
*поколебим	—	непоколебим
*прикосновен	—	неприкосновен
*утешим	—	неутешим
*устрашим	—	неустрашим и др.

При асиметричните отрицателни прилагателни *не-* придава две различни значения. В повечето случаи се назовава отрицание, липса на съответен признак: *невеж, непосилен, нерад, нехаен, нечестив* и др. При други обаче отричането на признака, който сам по себе си е негативен, довежда до положително значение: *неминуем* — който непременно ще стане; *непогрешим* — който никога не греши, т. е. който прави всичко правилно; *непоколебим* — който не се колебае; *несъмнен* — без съмнение, и др.

Асиметричните *не-*прилагателни влизат в антонимична двойка опосредствувано, чрез връзката си със сродна дума — глагол, съществително, прилагателно, — която съществува в “положителна” форма. Напр.:

*избежен	— неизбежен /избягам, избягвам — не избягвам
*минуем	— неминуем /мина, минавам — не минавам
*обхватен	— необхватен /обхвана, обхващам — не обхващам
*надеен	— ненадеен /надея се, надявам се — не се надявам
*погрешим	— непогрешим /греша — не греша
*посилен	— непосилен /сила, силен — без сила
*разлъчен	— неразлъчен /разлъка — без разлъка
*съмнен	— несъмнен /съмнение — без съмнение
*утешим	— неутешем /утеха — без утеха

Към асиметричните *не*-прилагателни ще причислим и тези, при които се пораждат омбнимични отношения. Напр.:

нагледен	—	*
(който служи за онаглеждаване)		
*	—	ненагледен
		(на който не можем да се нагледаме)
посредствен	—	*
(лишен от ценни качества)		
*	—	непосредствен
		(който следва веднага след нещо)
леп	—	*
(хубав, диал.)		
*	—	нелеп
		(глупав, безсмислен)

Неистинска симетрия (квасисиметрия) образуват прилагателни, които по произход са сходни и противоположни по значение благодарение на представката *не*-, но са с различно ударение

мòщен	—	нèмощен
уморèн	—	неумòрен
изменèн	—	неизмèнен,
или с различен словообразователен състав:		
виновен	—	невинен
възмутителен	—	невъзмутим
щастлив	—	нещастен

3. Съществително име

Не-асиметрия се среща и при съществителните имена, но в по-ограничен обем, отколкото при прилагателните имена.

а) Както и при прилагателните и глаголите, и тук може да се набележат двойки от “положително” и “отрицателно” съществително име, т. е. симетрия:

щастие	—	нещастие
радост	—	нерадост
истина	—	неистина

Тук спадат и отглаголни съществителни на *-ие* и *-ие*:

внимание	—	невнимание
желание	—	нежелание
доверие	—	недоверие

б) По-голям е броят на съществителните в А, които съществуват само в *не*-форма. В нашия материал сме регистрирали 31 думи:

*благодарник	—	неблагодарник
*верие	—	неверие
*ведение	—	неведение
*достатък	—	недостатък
*достиг	—	недостиг
*навист	—	ненавист
*домлъвка	—	недомлъвка
*мотия	—	немотия
*хайство	—	нехайство
*дъг	—	недъг и др.

И тук срещаме чужди думи или думи с чужда мотивираща основа, при които има формално съвпадение и припокриване на форманта *не*- (чужда представка) с частицата-представка *не*:- *неутрализация, негация, неутралитет*.

Някои съществителни се свързват със съответни *не*-глаголи:

нехая	—	нехайство
недостигам	—	недостиг
ненавиждам	—	ненавист

Други отвеждат към съществителни в симетрия:

неудачник / удача	—	неудача
нещастник / щастие	—	нещастие
неверие / вяра	—	невяра
недоимък / имане	—	недостатъчно имане

Трети се свързват с прилагателни или причастия като мотивиращи или мотивирани думи:

недъг	—	недъгав
немара	—	немарлив
недоволенник	—	недоволен (доволен)
недоносче	—	недоносен (доносен)

4. Наречие

Наречията споделят особеностите на прилагателните, затова тук само ги илюстрираме с по няколко примера. Както се знае, среднородовата форма на повечето прилагателни се явява и наречие. И тук може да се отделят три групи по признака С/А.

а) Наречия, които нямат отрицателно съответствие — асиметрия:

малко	—	*немалко
бързо	—	*небързо
вчера	—	*невчера
горе	—	*негоре
вън	—	невън

Отрицание при тях се изразява, както при глагола, с частицата *не*: *не малко, не вчера, не вън...*

б) Наречия, които образуват двойки от положителна и отрицателна лексема — симетрия:

далече	—	недалече
добре	—	недобре
охотно	—	неохотно
еднократно	—	нееднократно
отдавна	—	неотдавна
отколе	—	неотколе и др.

в) Наречия, които имат само отрицателна форма — асиметрия:

*усетно	—	неусетно
*спирно	—	неспирно
*отклонно	—	неотклонно
*пременно	—	непременно
*глиже	—	неглиже и др.

И тук може да отбележим асиметрия между омоними:
 забавно — *
 (весело, свързано със забава)
 * — незабавно
 (веднага, без бавене)

Алина Петрова Вашилевич в българо-полската съпоставителна граматика¹⁶ изтъква, че в тази позиция — *не*, — не означава противопоставяне, понеже противопоставянето е невъзможно — в езика елементът, който е подложен на негация, не съществува. Всъщност не съществува не елементът, а симетрична на “негативната семантика” дума. При психометрично изследване на десет такива прилагателни получихме антоними — названия на положителния признак. Резултатите ще коментираме другаде. Тук ще посочим само, че напр. за *невеж* се сочат като най-точни антонимите *знаещ* и *образован*.

Описанието на отрицанието (и антонимията) от гледна точка на С/А има както теоретично, така и практическо значение. Поставени в контекста на С/А, *не*-формите придобиват характер на стройност и системност, “изключенията от правилото” заемат своето собствено място. От практическа гледна точка резултатите може да помогнат за повишаване на езиковата култура на българите и за подобряване на обучението по български език като чужд. Ще цитирам една моя позната, която веднъж ми съобщи: “Той излезе посредствено след тебе”. “Непосредствено” — поправих я аз. “Не, не непосредствено, настоя тя, той излезе веднага след тебе”. За нея “посредствено” беше веднага, а “непосредствено” — не веднага.

Резултатите от такова изследване може да отговарят и на някои въпроси относно адекватизирането на причастията, както и за установяване на правописа на редица думи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ст. Буров. Асиметрия на форма и значение в числовата парадигма на абстрактните съществителни имена в българския език. — Български език, 1991, кн. 1, с. 13–31.

² Ст. Петрова. Асиметрия в сложното изречение. Въпроси от семантиката и структурата. С., 1995; М. Георгиева. Асиметрия при сложни изречения с И и НО. Дис. В. Търново, 1996.

³ Ст. Димитрова. Искключения в руском языке. – Съпоставително езикознание, 1995, № 3, с. 31–39; Искключения, явяващи се резултатом колебаний в разных зонах семантической структуры русского предложения и текста. – Проглас, 1992, бр. 1, с. 24–31.

⁴ Ст. Буров. Функционално взаимодействие между граматичната и лексикалната семантика в съвременния български език. – Проглас, 1992, бр. 1, с. 21–26.

⁵ В. Косеска-Тошева, Г. Гаргов. Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 2. Семантичната категория определеност/неопределеност. С., БАН, 1990, с. 48–50 (автор В. Косеска-Тошева).

⁶ Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 3. Семантичните категории количество и степен. С., 1994, с. 221–223 (автор А. П. Ваш левич).

⁷ К. Попов. Логическа, синтактическа и семантическа диференциация на отрицанието в български език. – В: Славистичен сборник, 1968, с. 179–190; Р. Ницолова. Отрицание и словоред в сложното изречение. – Език и литература, 1974, кн. 4, с. 80–85; Ив. Недев. Противоположните изречения с елипса на сказуемото в отрицателните конструкции и разграничаването им от еднородните части. – Език и литература, 1976, № 2, с. 71–76; Т. Махрова. За нееднозначността в българските изречения, предизвикана от омофоните *не* и *ни*. – В: Славистични проучвания. В. Търново, 1978, с. 111–120.

⁸ Л. М. Лашкова. Синтактичното отрицание в сърбохърватски и български език. Автореф. на канд. дис. С., 1973; Бл. Блажев. Материали и наблюдения над синтактичната структура на някои отрицателни изречения в български и руски език. – Трудове на ВПИ “Братя Кирил и Методий”, В. Търново, Т. II, 4, 1964/1965. С., 1965, с. 95–117; И. Георгиев. За една отрицателна конструкция в руския език и нейните съответствия в българския. – Руски и западни езици, 1978, № 2, с. 9–14.

⁹ Ст. Георгиев, Р. Русинов. Учебник по лексикология на българския език. С., 1979; Т. Бояджиев. Българска лексикология. С., 1986; В. Вългов. Фонетика и лексикология на българския език. В. Търново, 1995.

¹⁰ Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения. 2. прер. и доп. изд. Авт.: Ст. Буров, В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. Отг. ред. Ст. Буров. В. Търново, 1995 (СТР).

¹¹ Български тълковен речник. 3. изд. Авт. Л. Андрейчин и др. С., 1973 (БТР).

¹² Правописен речник на съвременния български книжовен език. Отг. ред. Е. Георгиева, В. Станков. С., 1983. (ПР).

¹³ А. П. Вашилевич. Цит. съч., с. 222–223.

¹⁴ П. Пашов, Хр. Първев. Правоговорен речник на българския език. С., 1975.

¹⁵ Хр. Първев. Черти от семантичната характеристика на причастията в съвременния книжовен български език. – Български език, 1969, кн. 2, с. 113–121; Хр. Първев. Съвременният книжовен български език и проблемите на сегашно страдателно причастие. – Известия на Инст. за бълг. език, кн. XIX, 1970, с. 123–130; М. Чоролеева. Отглаголни прилагателни или адективирани причастия. – Известия на Инст. за бълг. език, кн. XIX, 1970, с. 163–171.

¹⁶ А. П. Вашилевич. Цит. съч., с. 222.